

عنوان مقاله: تبیین عوامل، اثرات و پیامدهای حاشیه نشینی و ارائه راه کارهای تعدیل آن

نویسنده: حسین بنی فاطمه و کمال کوهی

منبع: فصلنامه دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر. سال دوم- شماره سوم- بهار ۱۳۸۶

صص ۴۴-۷

چکیده

• توزیع نابرابر ثروت قدرت و خدمات در شهرها موجب شکاف طبقاتی در بین اقشار مختلف جامعه شهری می شود، در نتیجه آن برخی از ساکنان شهر را ثروتمند و برخی دیگر را فقرا تشکیل می دهند، شهروندان ثروتمند در مناطق مطلوب شهر و فقرا در محلات حاشیه و دورافتاده سکونت می کنند، تجمع فقرا در منطقه ای از شهر باعث ایجاد مناطق حاشیه نشین در شهرهای بزرگ می گردد. علاوه بر آن تمرکز امکانات در چند شهر بزرگ نیز باعث توسعه نابرابر مناطق شده و روستاییان و شهروندان ساکن در شهرهای کوچک برای دسترسی به امکانات و زندگی بهتر مجبور می شوند به شهرها مهاجرت نمایند.

تجمع فقرا در منطقه ای از شهر

چکیده

• پس علل اصلی ایجاد محلات و مناطق حاشیه نشین در اطراف شهرهای بزرگ، مهاجرت روستاییان، شهروندان ساکن در شهرهای کوچک و فقیران موجود در سطح شهر تلقی می شود. برای جلوگیری از ایجاد مناطق حاشیه نشین در کلان شهرها و تعدیل آن می توان راه کارهایی نظیر: ۱- توسعه متعادل منطقه ای برای توزیع برابر امکانات و خدمات، ۲- تمرکز زدایی فعالیت های اداری، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی از شهرهای مرکزی و بزرگ و ۳- توانمندسازی و ارتقای کیفیت زندگی حاشیه نشینان از ابعاد گوناگون را، به کار بست.

جلوگیری از ایجاد مناطق حاشیه نشین

کلید واژه ها:

- حاشیه نشینی، سکونت گام های غیر رسمی، توانمندسازی، شهرنشینی، سکونت گاه های خودرو، توسعه متعادل

مقدمه

- در طول دوران تاریخ سه نوع الگوی معیشت توسط بشر ابداع شده است: ۱- الگوی عشایری ۲- الگوی روستایی و ۳- الگوی شهری. هر یک از این الگوها بر اساس فرایندی منظم در گستره تاریخ یکی بعد از دیگری ایجاد شده اند. عالی ترین الگوی سکونت که توسط انسان ابداع شده، الگوی سکونت شهری است که نقش تمدن ساز داشته و در توسعه و تکامل جوامع با اهمیت تلقی می شود. در ایران نیز شهرها و شهرنشینی همواره در بستر تاریخ ایجاد شده و گسترش یافته است.

الگوی سکونت شهری

• الگوی سکونت غالب در این کشور روستانشینی و شهرنشینی بوده و نوعی رابطه کهکشانی و زنجیره ای بین این دو الگوی متفاوت سکونت، وجود داشت. پس از استقرار روابط سرمایه داری و مدرنیزاسیون در ایران روابط شهر و روستا از بعد اقتصادی، اجتماعی دچار تغییر شگرفی شد، به گونه ای که الگوی ارتباط کهکشانی بین روستا و شهر دیگر کارکرد خود را از دست داد. در اثر گسترش نظام سرمایه داری و به دنبال آن فراگیری مدرنیزاسیون و انجام اصلاحات ارضی نیروی انسانی موجود در روستاها روانه شهر شده و برای خود اقدام به یافتن مسکن و کار مناسب کرده اند.

فراگیری مدرنیزاسیون و انجام
اصلاحات ارضی

- در اثر افزایش مهاجرت روستاییان به شهرهای بزرگ و همچنین افزایش طبیعی جمعیت، نرخ شهرنشینی به صورت بی سابقه ای فزونی گرفت و باعث پیدایش حاشیه نشینی در شهرها گردید. پیدایش حاشیه نشینی منجر به بروز مشکلات عدیده اقتصادی، اجتماعی، فیزیکی نظیر افزایش فقر در شهرها، بیگانگی شهروندان از هم، پیدایش زاغه ها و ویرانی محیط زیست، عدم دسترسی به مسکن آبرومندانه، دسترسی نامناسب به خدمات شهری، بروز شکاف طبقاتی و نابرابری در توزیع درآمد و خدمات شهری، به خصوص در شهرهای بزرگ شده است.

نابرابری در توزیع درآمد و خدمات شهری

- لذا در این مقاله کوشش بر این است که پدیده حاشیه نشینی، علل ایجاد، ویژگی ها، اثرات و پیامدهای آن بررسی و تبیین شود تا از این طریق راهکارهای عملیاتی و کاربردی برای کنترل و تعدیل حاشیه نشینی به ویژه در کلان شهر طراحی گردد.

تعریف موضوع

- اصطلاحات و واژه های متعددی در سطح جهان برای حاشیه نشینی از سوی صاحب نظران به کار برده شده است. همین امر نشان می دهد که تعریف و محدوده حاشیه نشینی از کشوری به کشور دیگر متفاوت می باشد. گذشته از این، سکونت گاه های غیر رسمی، سکونت گاه های خودرو، سکونت گاه های عدوانی، سکونتگاه های حاشیه ای، اجتماعات آلونکی، زاغه نشینی، حلبی آبادها، اسکان نابهنجار مفاهیمی هستند که در ارتباط با حاشیه نشینی شهری به کار برده شده اند.

- حاشیه نشینی ناظر بر محل اسکان بخشی از جمعیت شهری در جهان سوم است که خارج از بازار رسمی زمین و مسکن و بر پایه قواعد و اصول های خاص خود به دست ساکنان این گونه مکان ها ساخته شده است (پیران، ۱۳۸۱، ۸ و پیری، ۱۳۸۶:۱۳)

**خارج از بازار رسمی
زمین و مسکن**

- حاشیه نشینی شهری خانوارها و افرادی را شامل می شود که در محدوده اقتصادی و اجتماعی شهر ساکن شده اند، ولی جذب اقتصاد و اجتماعی شهری نشده اند و در حاشیه فعالیت های زندگی مردم شهرنشینی قرار دارند (حاج یوسفی، ۱۳۸۱، ۱۴)

- حاشیه نشینی به نوعی شیوه زندگی اطلاق می شود که نسبت به سه شیوه رایج زندگی یعنی شهری، روستایی و عشایری متفاوت بوده و با ویژگی های اقتصادی و اجتماعی مخصوص به خود، بافت فیزیکی معینی را بر خود می آورد (حسین زاده دلیر، ۱۳۷۰، ۱۲۵)
- حاشیه نشین به کسی گفته می شود که در شهر سکونت دارد، ولی به علل گوناگون نتوانسته است جذب نظام اقتصادی شهر شده و از خدمات شهری استفاده نماید (درکوش، ۱۳۶۷، ۳۶)

جذب نظام اقتصادی شهر

- حاشیه نشینی به نوعی شیوه زندگی اطلاق می شود که نسبت به سه شیوه رایج زندگی یعنی شهری، روستایی و عشایری متفاوت بوده و با ویژگی های اقتصادی و اجتماعی مخصوص به خود، بافت فیزیکی معینی را به وجود می آورد (حسین زاده دلیر، ۱۳۷۰، ۱۲۵)

**بافت فیزیکی
معین**

- حاشیه نشین به کسی گفته می شود که در شهر سکونت دارد، ولی به علل گوناگون نتوانسته است جذب نظام اقتصادی شهر شده و از خدمات شهری استفاده نماید(درکوش، ۱۳۶۷، ۳۶)

- مناطق حاشیه نشین، منطقه ای از شهر است که واحدهای مسکونی رویه ویران، فرسوده و تجهیزات ناقص داشته و فرهنگ فقر، جدایی گزینی توده ای مردم روستایی از جامعه شهری، گوشه گیری و انزوا بر آنها غلبه یافته است (شکویی، ۱۳۵۴، ۱)

جدایی گزینی
توده ای

- در مجموع می توان گفت که حاشیه نشینی سبک خاصی از زندگی در شهر است که جمعیت ساکن در آنها از حداقل امکانات و خدمات شهری، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی محروم بوده و همین امر باعث می شود که آنان در حاشیه قرار گرفته و جذب اقتصاد و اجتماع شهری نشده و در زمره آسیب پذیرترین و فقیرترین شهری جای بگیرند.

بیان مساله و طرح سوال های اساسی

- شهرها همواره مرکز ثقل توسعه در کشورها تلقی می شوند. در کشورهای در حال توسعه معمولاً بسیار از امکانات زندگی در شهرهای مرکزی خلاصه می شوند و همین امر باعث رشد بی رویه شهرنشینی در اثر مهاجرت روستاییان و شهروندان شهرهای کوچک به این شهرها می گردد. رشد سریع شهرنشینی و نداشتن برنامه برای هدایت و ساماندهی سکونتگاه های شهری و شهرنشینی سبب بروز مشکلات و معضلات زیادی برای شهر خواهد شد. بسیاری از مشکلات شهرهای کشور به ویژه کلان شهرها و شهرهای مرکزی، در نتیجه رشد بی رویه شهرنشینی و گسترش حاشیه نشینی به وجود آمده است.

مرکز ثقل
توسعه

● حاشیه نشینی در شهرها مخصوصاً در شهرهای مرکزی که اغلب امکانات را در خود متمرکز کرده روز به روز گسترش می یابد، و زندگی شهری و بافت آن را دگرگون می سازد، در اثر توزیع نابرابر امکانات و خدمات در شهرها، روستاها و مناطق مختلف کشور، اغلب ساکنان شهرهای کوچک و روستاها برای دسترسی به امکانات زندگی به شهرها هجوم می آورند و چون از لحاظ سرمایه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و ... در مضیقه هستند، ناچار می شوند در نقاط دور افتاده و فقیر مناطق شهری ساکن شوند. با ساکن شدن مهاجران و فقیران شهری در مناطق حاشیه ای شکل جدیدی از سکونت در شهرها پیدا می شود که به آن سکونت گاه های غیر رسمی یا حاشیه نشینی گویند.

زندگی شهری و بافت آن

• در این مقاله سعی می شود که به سوالاتی نظیر مفهوم حاشیه نشینی چیست؟ علل و عوامل ایجاد گسترش آن چه بوده است؟ - در این مورد دانشمندان چه نظریه هایی را داده اند؟- اثرات و پیامدهای حاشیه نشینی کدام ها هستند؟ و به وسیله چه راه کارهایی می توان از ایجاد گسترش آن جلوگیری نمود؟ پاسخ های مناسبی داده شود، تا پدیده حاشیه نشینی به نحو بهتر درک شده و بر اساس اطلاعات و داده های قبلی تصمیم گیری های لازم اتخاذ گردد.

ویژگی های حاشیه نشینی شهری

- به موازات رشد بی رویه شهرنشینی در کشور، سکونت گاه های نامتعارف و حاشیه ای نیز به سرعت ایجاد شده و رشد یافته اند. این سکونت گاه ها اغلب دارای ویژگی های زیر هستند:
- ۱- به دلیل نداشتن پروانه ساختمان و تبعیت نکردن از برنامه ریزی های رسمی شهرسازی، ایجاد مسکن توسط حاشیه نشینان شتابزده بوده و مجموعه ای از ساختمان های تابستان را به وجود می آورند،
- ۲- مناطق حاشیه نشین تمرکزی از اقشار کم درآمد و فقیر شهری و مهاجر روستایی را شامل می شود،

- ۳- محیطی با کیفیت پایین زندگی بوده و کمبود شدید خدمات و زیربنای شهری و تراکم بالای جمعیتی در آن مشهود است (سازمان عمران و بهسازی شهری، ۱۳۸۱)
- ۴- حاشیه نشینان بیشتر افراد مهاجر روستایی و عشایر و کمتر شهری هستند که در اغلب موارد فاقد مهارت لازم شهری و بعضا غیر ماهرند.
- ۵- محل سکونت و نوع مسکن آنها با محل سکونت متعارف شهری مغایر بوده و مالکیت آن غالبا غصبی است.

- ۶- از نظر فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی با جمعیت شهری تمایز دارند(زاهد زاهدی، ۱۳۶۹)
- ۷- اکثر جمعیت های فعال گروه های حاشیه نشین بیکار و در جست و جوی کار هستند،
- ۸- اغلب بیسواد و م سواد بوده و با ساختار و روابط اجتماعی زندگی شهری بیگانه اند،
- ۹- در معرض انواع آسیب ها و بیماریهای اجتماعی، کج رفتاری و اختلالات رفتاری قرار دارند،
- ۱۰- از نظر بافت کالبدی، معماری و شهرسازی یک محله بی شکل و در هم و برهم و فاقد خیابان و کوچه بندی هستند،

- ۱۱- از خدمات و تسهیلات بهداشتی، آموزشی و اجتماعی محروم بود اند (حاج یوسفی، ۱۳۸۱)
- ۱۲- تراکم جمعیت در آن در قیاس با دیگر مناطق شهری بالاتر می باشد،
- ۱۳- ساخت جمعیتی مناطق حاشیه نشین معمولاً جوان اند
- ۱۴- به افراد غیر ساکن در منطقه اعتماد نداشته و در مسایل خود آنها را شرکت نمی دهند،
- ۱۵- به لحاظ عدم وجود فضای کافی، اغلب اوقات خود را در خارج از چارچوب مسکونی می گذرانند
- ۱۶- الگوهای مشترکی بر روابط اجتماعی و اقتصادی ساکنین آنها حاکم است،
- ۱۷- یکدیگر را به خوبی کنترل می کنند (پیران، ۱۳۶۶ و حسین زاده، دلیر، ۱۳۷۰)

- ۱۸- عامل توسعه فرهنگ فقر در شهر هستند.
- ۱۹- به جهت عدم برخورداری از امکانات و خدمات شهری روحیه تضاد و مبارزه منفی به سهولت در بین حاشیه نشینان شهری شکل می گیرد و ان احساس در بین نسل دوم به مراتب بیشتر از پدران و مادران آنها بروز می کند (زنجانی، ۱۳۷۱)

- ۲۰- تمام ساختمان های آنها غیر قانونی و غیر رسمی بوده و ساخت بی برنامه و کنترل نشده دارند(ربانی، ۱۳۸۱)
- ۲۱- منشا مهاجرتی اغلب این خانوارها روستایی است و ارتباط آنها با محل تولدشان زیاد بوده و در اکثر اعیاد و مراسم خاص به کانون های محل تولد خود می روند،

- ۲۲- مشکلات مالی آنها را مجبور به اسکان در حاشیه شهر کرده و با تجاوز به حریم شهری و استفاده از غفلت های مدیریت شهری، اقدام به ایجاد محلات حاشیه نشین با ساختار حاشیه ای و با کوچه های تنگ و باریک نموده و محلات زیادی را در نواحی حاشیه ای شهر شکل داده و به تدریج حضور خود را به عنوان حضور خود را به عنوان یک معضل در شهر نمایانگر می سازند (ابراهیم زاده، ۱۳۸۳)

- در یک نتیجه گیری کلی از ویژگی حاشیه نشینی می توان گفت که حاشیه نشینی با مجموعه ای از گزینه های نامطلوب همچون فرسودگی ساختاری، افسردگی اجتماعی، فقر فرهنگی و اقتصادی، تراکم های زیاد جمعیتی و مسکونی، ناهنجاری های رفتاری، ساختمان های فاقد شکل و نقشه، مهاجرنشینی، کیفیت، نامطلوب خدمات و بهداشت و نظایر ان مشخص می شود.

فرسودگی ساختاری

عوامل شکل‌گیری حاشیه‌نشینی از دیدگاه اندیشمندان

- از دیدگاه پیروان مکتب وابستگی و نظام جهانی، نظام سرمایه‌داری جهانی در شکل‌گیری شهرنشینی وابسته و پیدایش حاشیه‌نشینی در کشورهای در حال توسعه موثر بوده است. بر پایه این دیدگاه گسترش شهرنشینی در ایران عمدتاً ناشی از استقرار مناسبات سرمایه‌داری پیرامونی در کشور و ادغام اقتصاد ایران به عنوان اقتصاد تک‌محصولی در تقسیم کار بین‌المللی بوده است.

استقرار مناسبات سرمایه‌داری پیرامونی در کشور

- گسترش شهرنشینی در دهه ۱۳۴۰ با افزایش سرمایه گذاری های دولت در شهر ها و آغاز بورس بازی زمین و ساختمان در شهرهای بزرگ یکی از عمده ترین علل مهاجرت نیروی کار روستایی به شهر را رقم زد و مشکلات شهری از جمله پیدایش حاشیه نشینی در حومه کلان شهرها را پدید آورد (ابراهیم زاده و همکاران، ۱۳۸۳، ۱۲۴)

آغاز بورس بازی زمین و ساختمان در شهرهای بزرگ

- توسعه سرمایه داری در بطن اقتصاد تک محصولی متکی بر صادرات نفت، سبب در حاشیه قرار گرفتن بخش کشاورزی از یک سو و رشد سریع شهرنشینی از سوی دیگر شد. نتیجه این کار به صورت رونق روند مهاجرتی از روستا به شهر و رشد شهرنشینی و ایجاد حاشیه نشینی خود را نشان داد (حسامیان و همکاران، ۱۳۸۳، ۱۷)

اقتصاد تک محصولی

- ظهور حاشیه نشینی در ایران مقارن با ظهور سرمایه داری در کشور است. با استقرار روابط سرمایه داری مبتنی بر اقتصاد تک محصولی سیستم روابط شهری و روستایی فروپاشیده و موجب مهاجرت روستاییان به شهرها و ایجاد سکونت گاه های غیر رسمی و حاشیه نشینی در شهرها گردیده است.
- طرفداران مکتب لیبرالیسم تضادهای ناشی از رشد نامتعادل اقتصادی را نادیده می گرفتند. و در زنجیره روابط نظام اقتصادی تنها بر ویژگی الگوی رشد اقتصادی نامتعادل تکیه می کردند. تجزیه و تحلیل آنها از روابط اقتصادی کشورهای در حال توسعه عمدتاً بر پایه شناخت عوامل درونی استوار است.

رشد نامتعادل اقتصادی

• نظریه پردازان وابسته به این مکتب آسیب های اجتماعی را نتیجه گسترش فقر و پدیده حاشیه نشینی شهری دانسته و معتقدند که سیستم رشد و توسعه اقتصادی نابرابر در کشورها باعث فقر و تراکم جمعیت در شهرها و نتیجه آن در گسترش مناطق حاشیه نشینی تجلی پیدا می کند. حاشیه نشینی و اسکان غیر رسمی از سوی طرفداران مکتب لیبرالیسم مناطق حاشیه نشینی تجلی پیدا می کند.

سیستم رشد و توسعه اقتصادی نابرابر

- حاشیه نشینی و اسکان غیر رسمی از سوی طرفداران مکتب لیبرالیسم به عنوان یک واقعیت عینی پذیرفته شده و آن را به عنوان نتیجه تلاش بخشی از ساکنان شهری به حساب می آورد و که می کوشند خودشان را به عنوان شهروند معرفی نمایند. (حاج یوسفی، ۱۳۸۱، ۱۴۶ و پیری، ۱۳۸۴، ۲۹)

- علت اصلی ایجاد پدیده حاشیه نشینی در میان طرفداران **مکتب وابستگی** معطوف به عوامل خارج از کشور و فراملی بوده ولی در بین پیرامون **مکتب لیبرالیسم** علل عمده حاشیه نشینی در سطح خرد قرار داشته و مربوط به عوامل درونی می باشد.

امانوئل کاستلز

• از دیدگاه طرفداران نئو سوسیالیسم از جمله امانوئل کاستلز شهرنشینی در کشورهای در حال توسعه با آهنگ شتابانی گسترش می یابد و علیرغم این که امکانات اشتغال مولد برای جمعیت تازه وارد فراهم نبوده و امکانات، تسهیلات زیربنایی و اجتماعی شهر نیز با افزایش جمعیت شهر متناسب نمی باشد، ولی جمعیت تازه وارد تهی دست داخل شهر شده و سکونت گاه ها و محله های نامتعارف از قبلی زاغه ها و آلونک های حاشیه ای بر پا کرده اند. از دیدگاه این مکتب عملکرد روند طبیعی تضاد میان کار و سرمایه، تمرکز و انباشت سرمایه و رشد ناموزون اقتصاد و تضادهای اجتماعی منجر به پیدایش حاشیه نشینی و ایجاد گروه های حاشیه ای در جامعه شهری و کشورهای در حال توسعه شده است (پیری، ۱۳۸۴، ۳۳)

طرفداران مکتب نوسازی و مدرنیزاسیون

- تحولات درونی جامعه بر اثر وقوع پدیده های مدرن مانند توسعه صنعتی، افزایش جمعیت و مهاجرت به شهرها در نتیجه بروز مشکلاتی مانند کشمکش و ستیز اجتماعی برای آن دسته از مهاجرانی که قادر به تطبیق با هنجارهای زندگی مدرن شهری نبودند، می پردازند و معتقدند که با شروع توسعه برون زای کشور روابط سنتی نظام معیشتی گسیخته و فروپاشیدند.

توسعه برون زای کشور

- ناتوانی زیرساختی کشور برای جذب غیر متمرکز الگوی مصرف، سبب تمرکز فوق العاده شبکه شهری در پایتخت و با شدتی به مراتب کمتر در چند شهر دیگر شده است. شبکه ماکروسفال شهری، سبب تشدید مشکلات شهری شده و عدم توانایی تهیه سرپناه و مسکن از سوی مهاجران بر اساس قوانین و اصول ممکن استاندارد، باعث رانده شدن آن به سوی حاشیه و شکل گیری سکونت غیر رسمی می گردد (ابراهیم زاده، ۱۳۸۳، ۱۲۶)

جذب غیر متمرکز الگوی مصرف

• طرفداران مکتب مساله گرایان، پدیده حاشیه نشینی را تا حد یک عارضه یا مساله شهری تقلیل می دهند و ضمن طبیعی قلمداد کردن آن در صدد انتساب پدیده بر جبر مکانی یا طبیعی یا حداکثر کارکرد ناقص و غلط برنامه ریزی و مدیریت شهری بر می آیند. آنان بدون توجه به ریشه ها و بنیادهای مسئله و عوامل اساسی موثر در پیدایش و شکل دهی این سکونت گاه ها، آن را صرفا مسئله عادی و طبیعی می دانند، عوارض سوء آن را در ایجاد فسادهای اجتماعی، جرم و جنایات و انواع آسیب های اجتماعی و روانی توصیف می کند و در تحلیل نهایی آن ها را در روال رشد طبیعی شهر قابل حذف، جمع آوری و یا پاکسازی می دانند (شیخ، ۱۳۸۱، ۳۷)

انتساب پدیده بر جبر مکانی یا طبیعی

- دیدگاه مکتب هدف-راه حل گرایان- شامل نظرات جان اف ترنر و توانمندسازی در برگیرنده مجموعه نظریه هایی است که اصولا با بنیان ها، ریشه ها و عوامل دخیل در شکل گیری پدیده کاری ندارد بلکه بنیاد نظر آنها در این زمینه غالبا با دیدگاه مساله گرایان مرتبط است. اما در مقابل این دسته نظریه ها پدیده را به عنوان یک واقعیت پذیرفته و به دنبال راه کارها و راه حل های بهینه سازی شرایط زندگی در این سکونت گاه ها هستند

- این دیدگاه با مرور زمان تجربه های برخورد با این سکونت گاه ها و بازتاب های آن اصول تغییر بنیادین در نظام اقتصادی - اجتماعی را ناممکن می داند و راه حل هایی پیشنهاد می کند که از متن زندگی و سکونت اقشار کم در آمد برآمده است. این دسته نظریه ها راه حل هایی مبتنی بر توانمندسازی و سازماندهی و بهسازی کانون های حاشیه را هدف قرار می دهند (شیخی، ۱۳۸۱، ۳۸ و شیخی ۱۳۸۳، ۴۳۱)

بهسازی کانون های حاشیه

وضعیت حاشیه نشینی شهری در ایران

- معمولا در شهرهای بزرگ مناطق حاشیه نشین، محل تمرکز مهاجران روستایی و فقیران شهری می باشد. این سکونت گاه ها از لحاظ اجتماعی، اقتصادی، بهداشتی و کالبدی در وضعیت مناسبی قرار ندارند. برای اثبات این مدعا می توان به وضعیت حاشیه نشینان در برخی از مولفه ها در مکان های زیر توجه نمود.

- اغلب ساکنان مناطق حاشیه نشین مهاجر بوده و محل تولدشان با محل زندگی کنونی آنها متفاوت است.

جدول ۱: توزیع درصدی وضعیت منشاء اجتماعی حاشیه نشینان

وضعیت	تبریز	قم	اسلام شهر	نسیم شهر	گلستان	اراک	مشهد
مهاجر	۶۹/۶۳	۱۰۰/۰۰	۴۷/۰	۳۵/۰	۵۷/۰	۳۲/۵	۳۰/۰
غیر مهاجر	۳۰/۳۷	۰	۵۳/۰	۶۵/۰	۴۳/۰	۶۷/۵	۷۰/۰

- یکی از ویژگی های اصلی مناطق حاشیه نشینی تراکم زیاد جمعیت در آن محسوب می شود متوسط بعد خانوار در میان خانوارهای حاشیه نشینی حاکی از بالا بودن آن در مناطق حاشیه نشین در مقایسه با سطح کشور می باشد.

تراکم زیاد
جمعیت

جدول ۲: میانگین بعد خانوار در مناطق حاشیه نشین چند شهر

کشور	قم	زاهدان	مشهد	تبریز	بعد خانوار
۴/۸۵	۵/۹	۷/۲	۵/۲	۶/۹	

- اغلب خانوارهای حاشیه نشینی معمولاً بیسواد بوده و یا کم سواد هستند. جدول زیر گواه بر این مدعا است. تعداد کمتری از آنها سوادشان در سطح راهنمایی و بالاتر از آن قرار دارد.

جدول ۳: توزیع درصدی وضعیت تحصیلات در بین حاشیه نشینان

رقم	زاهدان	مشهد	تبریز	تحصیلات
۶۵/۰	۴۴/۰	۱۲/۲	۶۳/۹	بی سواد
۳۰/۰	۳۶/۰	۴۲/۹	۲۴/۵	ابتدایی
۵/۰	۲۰/۰	۴۴/۹	۱۱/۷	راهنمایی و بالاتر

- نتیجه اصلی بی سوادى و كم سوادى در وضعیت شغلى حاشیه نشینان نمود پیدا مى کند. به دلیل نداشتن سواد كافی معمولاً حاشیه نشینان در رده های پایین شغلى نظیر كارگرى مشغول به كار مى شوند.

جدول ۴: توزیع درصدی وضعیت شغلی حاشیه نشینان چند شهر

گلستان	نسیم شهر	اسلام شهر	قم	مشهد	اراک	تبریز	نوع شغل
۴۹/۳	۴۳/۰	۳۶/۳	۶۶/۰	۵۰/۰	۶۳/۰	۷۴/۲	کارگر ساده
۳۲/۸	۳۰/۶	۳۳/۹	۱۶/۰	۲۹/۵	۱۵/۴	۱۳/۳	شغل آزاد
۵/۸	۱۳/۹	۲۵/۸	۷/۰	۲/۳	۷/۷	۲/۴	کارمند
میزان بیکاری در دسترس نبود			۹/۰	۴/۹	۷/۷	۱۰/۱	بیکار
۱۰/۱	۱۲/۵	۴/۰	۲/۰	۱۳/۷	.	.	کشاورزی و سایر

- سرانه کاربری اراضی در محیط های شهری استاندارد تعریف شده و معینی دارد. معمولا در مناطق حاشه نشین این سرانه در خصوص مسکن، خدمات ارتباطات، از استاندارد مشخص شده در سطح پایین تری قرار دارد. جدول زیر صحت و درستی این ادعا را به اثبات می رساند.

جدول ۵: متوسط سرانه کاربری اراضی در مناطق حاشیه نشین به متر مربع

سرانه کاربری	تبریز	زاهدان	مشهد	قم	استاندارد
مسکونی	۳۶/۶	۱۷/۰	۲۲/۶	*	۴۰/۰
خدمات	۵/۱	۲/۵	۸/۵	۲/۸	۱۸/۶
ارتباطات	۴/۳	۷/۷	*	۷/۹	۱۹/۰

* آمار در دسترس نبود.

- یکی از معضلات اصلی مناطق حاشیه نشین تراکم بالای جمعیتی بالاتر، به شمار می رود. بعد خانوار بالاتر، تراکم مسکونی بالا. در محلات حاشیه نشینی شهرها باعث می شود که تراکم جمعیتی این محلات در مقایسه با دیگر محلات شهری در سطح بالاتری قرار بگیرد.

جدول ۶: وضعیت تراکم جمعیت محلات حاشیه نشینی با بقیه محلات شهری

مشهد	اراک	قم	تبریز	تراکم
×	×	×	×	بالا تر
-	-	-	-	برابر
..	..	..	..	پایین تر

رویشگاه علوم انسانی، پژوهش‌های منطقه‌ای

- در مناطق حاشیه نشین مالکیت زمین به اشکال متعددی مانند قولنامه ای، سند مالکیت، اجاره و سایر موارد دیده می شود. در این میان اغلب مالکیت ها در سکونت گاه های غیر رسمی و حاشیه ای به گونه قولنامه ای می باشد.

**سکونت گاه های غیر رسمی و
حاشیه ای**

جدول ۷: وضعیت مالکیت زمین و مسکن حاشیه نشینان

مالکیت	نسیم شهر	اسلام شهر	گلستان	قبریز
قولنامه ای	۸۳/۳	۴۹/۶	۷۸/۸	۶۰/۰
سند مالکیت	۶/۱	۴۲/۵	۴/۵	۳۲/۵
اجاره	۱۰/۶	۸/۰	۱۶/۷	-
سایر	-	-	-	۱۳/۵

اثرات و پیامدهای حاشیه نشینی

- ایجاد و گسترش سکونت گاه های غیر رسمی و حاشیه ای در شهرهای بزرگ شیوه شهرنشینی ناپایدار و ناسالم است و نتیجه آن به شکل آسیب های اجتماعی ، اقتصادی، فرهنگی، زیست محیطیف بهداشتی و سیاسی برای شهرها تبلور پیدا می کند. بنابراین حاشیه نشینی در شهرها پیش از آن که دارای اثرات مطلوب بر شهرها داشته باشد حای پیامدهای منفی زیر می باشد:
- ۱- وضعیت نامطلوب اسکان آنها، ساختمان های ناهمگون و بدون رعایت اصول فنی و شهرسازی را به شهرها تحمیل می کند، در نتیجه بافت شهری را دچار نابسامانی به ویژه در مناطق حاشیه ای شهر می نماید.

- ۲- کوچه های تنگ، باریک و پر پیچ و خم، فاضلاب روان در کوچه ها موجب می شود تا وضعی بهداشتی د آنها نابسامان قلمداد شود.
- ۳- حاشیه نشینان با اشکال غیر قانونی و بدون برنامه خود در نقاط مختلف شهر برای ساکنین همجوار از یک سو و مدیران شهری از سوی دیگر مشکل زا هستند.

● ۴- تخریب اراضی کشاورزی، باغات پیرامون شهرها، مختل کردن برنامه های توسعه شهری، ایجاد مشکل در میراث شهری، تحمیل هزینه های بسیار بالا جهت سامان دهی، بهسازی و پاکسازی محیط های نامناسب ایجاد شده را به دنبال خواهد داشت.

● ۵- حاشیه نشینی در واقع یک معضل اجتماعی است و آسیب های اجتماعی نظیر رواج بزهکاری، اعتیاد و پخش مواد مخدر، دستفروش و خدمات کاذب و ... به سرعت در بین آن ها گسترش می یابد.

- مساکن و محل های تجمع آنان صحنه رفت و آمد نامناسب و بافت زشتی را در جامعه شهری تحمیل می کند.
- ۷- تحمیل ترافیک سنگین به بافت شهری، تراکم و ازدحام بالای جمعیت در سطح شهر، فروش مواد غیر بهداشتی و ایجاد ناامنی برای ساکنین نیز از پیامدهای حاشیه نشینی تلقی می شود.
- ۸- با توجه به این که اغلب حاشیه نشینان دارای منشا اجتماعی مهاجر می باشند، بنابراین کاهش نیروی انسانی و در نتیجه پایین آمدن بازده تولیدی روستاها در کشاورزی شده است.

- ۹- عکس العمل آنها نسبت به ناآرامی های سیاسی در مقایسه با ساکنان دیگر مناطق شهری سریع است (بهادری، ۱۳۸۳، ۲۰۴)
- ۱۰- کثرت زاد و ولد در بین ساکنان حاشیه نشین موجب به هم خوردن تعادل ساختی جمعیت شهری می شود.
- ۱۱- بهداشت نامناسب در مناطق حاشیه نشین موجب شیوع بیماریهای مختلف در آنها شده و می توانند دیگر مناطق شهری را به چالش بکشند.

- ۱۲- بی سوادى و بىكارى حاشيه نشینان سبب مى گردد كه آنها مستعد ایجاد انواع نابهنجارى های اجتماعى در شهر گردند.
- ۱۳- آلودگى محیط زیست به خاطر نبود کانال های شهری برای دفاع آلودگى ها در محلات آنها بالاتر است.
- ۱۴- آمادگى تدریجى برای پذیرش افكار مكتب های انحرافى و تندروى های نامعقول سیاسى در بین حاشیه نشینان بیشتر است (یاورى، ۱۳۸۳، ۶۱۴)

- ۱۵- به دلیل عدم دسترسی به مشاغل اقتصادی بهتر همیشه با فقر اقتصادی گریبانگیر هستند و همین امر باعث مشکلات عدیده ای برای آنها و برای شهر می شود (کاظمی، ۱۳۸۳، ۳۷۸)
- ۱۶- اختلافات فرهنگی زیاد آنها با دیگر مناطق شهری موجب بروز تنش فرهنگی در شهر می شود و همین امر باعث می گردد مشارکت اجتماعی در بین ساکنان سکونت گام های غیر رسمی پایین تر باشد.
- ۱۷- چون دارای جمعیت بیشتری اند، در زمان انتخابات تعیین کننده هستند، به خصوص اگر سیاست مداران زبان آنها را بفهمند، می توانند آرای آنها را به نفع خود تمام کنند.
- ۱۸- شاید بتوان گفت که یکی از عمده ترین آثار مثبت حاشیه نشینان تامین نیروی کار ارزان برای بخش های فعالیت اقتصادی در شهرها محسوب شود.
- ۱۹- در مجموع می توان گفت که حاشیه نشینی برای شهرهای بزرگ به عنوان یک غده سرطانی است که روز به روز بزرگتر شده و کل سیستم شهری را دچار بحران می کند. بنابراین ضروری است که با تدوین راهکارهای مناسب از ایجاد و گسترش آنها در شهرها به ویژه کلان شهرها جلوگیری نمود.

۸- نتیجه گیری و تدوین راهکارهای مواجهه با حاشیه نشینی

- در اثر گسترش بی رویه شهرنشینی، افزایش جمعیت و مهاجرت به شهرها به ویژه کلان شهرها، حاشیه نشینی و سکونت گاه های غیر رسمی ایجاد شدند. این سکونت گاه ها از لحاظ بهداشتی، رفاهی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در وضعیت مناسبی قرار ندارد و اغلب ساکنان آن از مهاجران تشکیل می یابند که از روستاها و شهرهای کوچک به امید زندگی بهتر به شهرها قدم می گذارند. ولی در اثر برنامه ریزی های ناکارآمد پس از وارد شدن به شهر مشکلات شدن آغاز می گردد و مجبور می شوند در مناطق حاشیه نشین شهرها سکونت اختیار کنند.

- به دلیل عدم داشتن مهارت کافی و تخصص مناسب به کارگری و عملگی روی می آورند تا هزینه های زندگی خودشان از به هر نحوی شده تامین نمایند. چون از لحاظ سطح اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی با ساکنان شهری سنخیت کمتری دارند. از این رو توانایی جذب در اقتصاد و اجتماع شهری را نخواهد داشت و در محدود اقتصاد و اجتماع شهری ساکن می شوند.

- در سکونت گاه های غیر رسمی از خدمات پایه شهری نظیر آب، بهداشت، سیستم جمع آوری زباله، زهکشی آب باران، روشنایی خیابان، پیاده رو های کف سازی شده محروم بوده و مدرسه و درمانگاه هایی در فاصله نزدیک ندارند. در حالی که میانگین سنی جمعیت شهری رو به افزایش است، میانگین سنی ساکنان آونک ها رو به کاهش دارد و بنابراین جوانان و کودکان بیش از همه در رنج اند. نابرابری مشهود بین آونک ها و محله های مرفه تر تنش های اجتماعی را در مناطق فقیرتر افزایش می دهد، رشد برنامه ریزی نشده آن، تامین خدمات متعارف را پیچیده تر و پرهزینه تر می کند، بنابراین ضروری است که راهکارهای مناسب جهت رفع سکونت گاه های غیر رسمی و ساکنان آن صورت گیرد.

- راه کارهای مقاله حاضر در دو بعد قابل تدوین است:
- ۱- تعدیل و جلوگیری از رشد سکونت گاه های غیر رسمی
- ۲- توانمند سازی و ارتقاء ساکنان مناطق حاشیه نشینی

الف) برای تعدیل و یا حتی جلوگیری از رشد بی رویه حاشیه نشینی می توان راهکارهای زیر را پیشنهاد نمود:

- ۱- توزیع برابر امکانات، خدمات و فرصت ها برای روستاها، شهرهای کوچک و بزرگ: در این استراتژی تاکید اصلی بر از بین بردن وابستگی و نابرابری ساختاری بین روستا و شهر متمرکز شده است. توجه بیشتر به شهر و اجرای طرح های مختلف و همچنین تمرکز امکانات، خدمات و فرصت ها در آنها باعث هجوم ساکنان شهرها کوچک و روستاها به شهرهای مرکزی و بزرگ خواهد شد. بنابراین توسعه منطقه ای متعادل با تخصیص متناسب و برابر امکانات، خدمات و فرصت ها به شهرها و روستا ها می تواند نابرابری ساختاری میان شهرهای بزرگ و کوچک و روستاها را از بین ببرد. زمانی که نابرابری بین روستاها و شهر کاهش پیدا کرد روند مهاجرت از روستاها و شهرهای کوچک به شهرهای مرکز تعدیل شده و رشد بی رویه حاشیه نشینی کمتر می شود.

● ۲- تمرکز کلیه فعالیت هاف خدمات و امکانات در شهرهای بزرگ و مهم منجر به کم رنگ تر شدن شبکه کهکشانی و ارتباطی بین شهرها می شود. به هم ریختگی شبکه کهکشانی موجب بی اهمیت شدن شهر اصلی هر منطقه شده و در نهایت ساکنان شهرهای کوچک و روستاها برای تهیه وسایل مورد نیاز خود اقدام به برقراری ارتباط مستقیم با شهرهای مرکزی و بزرگ می کنند. در این میان روستاییان و ساکنان شهرهای کوچک به نابرابری های موجود آگاهی پیدا کرده و برای بهره مندی از یک زندگی آبرومندانه اقدام به مهاجرت می کنند.

- برای جلوگیری از فروپاشی شبکه کهکشانی ارتباط بین روستا و شهر اصلی بایستی سیاست تمرکز زدایی در سطح ملی و منطقه ای اجرا شود. اجرای این سیاست موجب کاهش نابرابری در توزیع درآمد، قدرت و خدمات شده و همه اقشار مردم صرف نظر از محل سکونت می توانند به یک اندازه به امکانات دسترسی داشته باشند. نتیجه اصلی این راه کار در کاهش نرخ مهاجرت ساکنان شهرهای کوچک و روستاها به شهرهای بزرگ نمایان می شود.

کاهش نرخ مهاجرت

- ۳- در شهرهای بزرگ به خصوص کلان شهرها کشور حریم ۲۵ سال آینده شهر مشخص و نسبت به تهیه نقشه جامع رشد در جهات جغرافیایی ان از سوی سازمان ها و نهادهای ذی ربط اقدام گردد. پس از آن لازم است با کنترل و نظارت مستمر از ساخت و سازی های غیر قانونی در حریم مشخص شده جلوگیری شود.
- ۴- حاشیه نشینی به عنوان بخشی از توسعه شهری در کشورهای در حال توسعه تلقی می شود. ساماندهی و انتظام بخشی به مناطق حاشیه نشینی فرایندی میان مدت و بلند مدت است، قانون مند کردن نحوه تصرف زمین و بهسازی مناطق حاشیه نشینی باید به عنوان عمده ترین گام این فرایند نگریسته شود.

ب) در بعد دوم به راهکارهایی توجه می شود که پس از شکل گیری مناطق حاشیه نشینی بایستی برای سازماندهی و توانمندسازی آنها صورت گیرد.

- ۱- کاستی در برنامه ریزی توسعه، کاستی در چهار چوب نظام برنامه ریزی شهری، کاستی در مشارکت مردم، کاستی در برنامه ریزی مسکن از دلایل اصلی ایجاد حاشیه نشینی تلقی می شود (اطهاری، ۱۳۷۴، ۶۰-۶۶) برای توانمند سازی حاشیه نشینان شهری می توان در برنامه ریزی های شهری به اسکنان این مناطق توجه بیشتری نمود و حقوق شهروندی آنها را محترم شمرد.

- ۲- آموزش های حرفه ای برای بالا بردن مهاجرت و تخصص حاشیه نشینان، تاکید بر افزایش درآمد و فقرزدایی خانوارهای حاشیه نشینی تامین مسکن کم درآمد و بهسازی مساکن آنان از طریق خودیاری حاشیه نشینان و ارائه مهندسی بلا عوض برای بهسازی مسکن و فضای محلات حاشیه ای از دیگر اقدامات توانمندسازی حاشیه نشینان محسوب می شود.

اقدامات توانمندسازی حاشیه نشینان

• ۳- بالابردن میزان مشارکت حاشیه نشینان در سطح محله ای و شهری، ایجاد اشتغال و کارآفرینی برای حاشیه نشینان، استفاده از برنامه های موفق و تجربیات سازمان های ملی و بین المللی در زمینه بهسازی وضعیت حاشیه نشینان، ارتقای محیطی محله های حاشیه ای شهر از طریق به اجرا در آوردن، و یا بهبود بخشیدن وضعیت تاسیسات زیر ساختی پایه مانند شبکه آبیاری، بهداشت، سیستم جمع آوری زباله، سازماندهی شبکه حمل و نقل، زهکشی آب باران و جلوگیری از سیل گیری، برق و روشنایی معابر برای تامین ایمنی و نصب تلفن های عمومی، بنا کردن سرمایه اجتماعی و چهارچوب نهادینه شده برای پایدار سازی اقدامات ساماندهی نیز از راهکارهای دیگر بهسازی و توانمندسازی ساکنان حاشیه نشین تلقی می گردد.